

AMBROSIUS

van Milaan (339-397)

• door Gerard Kramer

Jeugd

Ambrosius¹ is geboren in 339, in de Romeinse kolonie Augusta Treverorum, het huidige Trier, destijds de belangrijkste stad van N.O. Gallië. Zijn vader had daar de bestuursfunctie bereikt van 'praefectus praetorio Galliarum', wat inhield dat hij een van de hoogste keizerlijke functionarissen was in het gebied dat momenteel Frankrijk, Spanje, Portugal, West-Duitsland en de eilanden Sardinië, Corsica en Sicilië omvat.

¹ Bij het schrijven van dit artikel heb ik, behalve van de gebruikelijke kerkhistorische en patristische overzichtswerken, gebruik gemaakt van de volgende literatuur:
G.H.Kramer, *Ambrosius van Milaan en de geschiedenis*, diss. Amsterdam 1983 (en de daar aangehaalde literatuur);
idem, *De opvattingen van de kerkvader Ambrosius over oorlog, geweld en vrede*, in: L.de Blois en G.H.Kramer, *Kerk en Vrede in de Oudheid*, Kampen 1986 (eerder gepubliceerd in L.de Blois en A.H.Bredero, *Kerk en Vrede in oudheid en middeleeuwen. Studies door historici van de Vrije Universiteit te Amsterdam bijeengebracht ter gelegenheid van het eerste eeuwfeest (1880-1980)*, Kampen 1980
Leroy Edwin Froom, *The Prophetic Faith of our Fathers*, Vol.I, Washington D.C., z.j.
Henk Singor, *Constantijn en de christelijke revolutie in het Romeinse rijk*, Amsterdam 2014

Ambrosius is dus afkomstig uit een aristocratisch Romeins milieu, dat bovendien al enige generaties christelijk was. Hij was de jongste van drie kinderen; boven zich had hij een zuster, Marcellina, en een broer, Uranius Satyrus. Van Ambrosius' jeugd is weinig met zekerheid bekend. In ieder geval weten we dat zijn moeder, nadat zij weduwe was geworden, zich met haar drie kinderen in Rome heeft gevestigd. Daar heeft Marcellina in 353 de gelofte van maagdelijkheid afgelegd.

Ambrosius heeft er samen met zijn broer de gebruikelijke opvoeding en scholing van de Romeinse elite genoten en zich in de hoogste sociale kringen bewogen.

Reeds vóór 362 - het jaar waarin keizer Julianus de Afvallige (361-363) aan christenen het geven van onderwijs verbood in de vakken grammatica, retorica en filosofie - waren er nauwelijks christenen in het onderwijs werkzaam. Christelijke ouders zagen zich daarom vaak genoodzaakt hun kinderen

naast hun seculiere schoolopleiding een cursus te laten volgen bij een geestelijke, die onderwijs gaf in de beginselen van het christendom. Vermoedelijk heeft Ambrosius dit onderwijs genoten van de presbyter Simplicianus, die hem later als bisschop zou opvolgen. Aangezien Ambrosius voorbereid werd op een bestuurlijke of juridische carrière, had dit godsdienstonderwijs een niet al te diepgaand karakter.

Beroeps carrière

In 365 waren Ambrosius' opvoeding en scholing voltooid en trad hij, samen met zijn broer, als advocaat in dienst bij de praefectus praetorio in Sirmium in Pannonië, dat is het tegenwoordige Sremska Mitrovica in Servië. Van daaruit werd een kwart van het Romeinse rijk bestuurd. Dit werd het opstapje naar Ambrosius' benoeming tot consularis (=stadhouder) van de provincie Aemilia-Liguria in Noord-Italië in ±370. Hij vestigde zich daar in de hoofdstad Milaan., destijds de belangrijkste stad in Italia² na Rome.

Ambrosius wordt bisschop

In 373 overleed in Milaan de plaatselijke bisschop Auxentius. De destijds belangrijkste groepen christenen, de orthodoxen en de Arianen (deze laatsten leerden dat de Zoon een schepsel is en minder dan de Vader) wilden beide dat de vacante bisschopszetel zou worden bezet door iemand van de eigen signatuur. In de plaatselijke kathedraal werd een verkiezingsbijeenkomst georganiseerd. Omdat Ambrosius gewelddadigheden of andere verstoringen van de openbare orde vreesde, was hij ambtshalve met gewapende eenheden aanwezig. Hij voelde zich zelfs genoodzaakt de opgewonden menigte in de kerk kalmerend toe te spreken. Het verhaal gaat dat precies na zijn toespraak iemand (een kind, volgens sommigen³) plotseling riep: 'Ambrosius bisschop!', en dat alle aanwezigen de verschillen van inzicht op slag vergaten en de kreet enthousiast overnamen.

Ambrosius, die aanvankelijk niets voor het bisschopsambt voelde en zelfs een vlucht poging heeft gedaan om onder de 'benoeming' uit te komen, heeft uiteindelijk toegestemd. De toenmalige keizer Valentinianus I (364-375), die in Trier

² In dit artikel spreek ik consequent over Italia als puur geografische aanduiding voor een deel van het Romeinse rijk. Van de politieke eenheidsstaat Italië is namelijk pas sprake vanaf 1870.

³ Volgens anderen (zie Kramer 1983, 17) is het waarschijnlijker dat de hele benoeming van Ambrosius tot bisschop een door Sextus Petronius Probus, de praefectus praetorio van Italia, met medeweten van keizer Valentinianus I bewust geregisseerde actie was. Zijn 'agenten' zouden de hierboven beschreven actie hebben uitgevoerd door welbewust plotseling 'Ambrosius bisschop' te gaan scanderen.

resideerde, was blij met de zo eensgezinde verkiezing van iemand die hij goed kende en aan wie hij zelf enkele jaren eerder een hoge positie in het keizerlijk bestuursapparaat had gegeven; hij gaf daarom direct zijn toestemming. Begin december 373 werd Ambrosius, ongeveer een week na zijn doop(!), tot bisschop gewijd. Na een vooral in pastoraal opzicht arbeidzaam leven overleed hij op 4 april 397. Zo'n 23 jaar heeft hij de kerk in Milaan gediend⁴.

Ambrosius en zijn medemens

Ambrosius begon zijn nieuwe levensfase met een opmerkelijke daad: hij gaf zijn niet onaanzienlijke vermogen weg aan de armen, en ging een leven leiden van strenge ascese. Zijn deur stond letterlijk altijd open voor mensen uit alle lagen van de bevolking. Dat had ook nadelen. Ambrosius wist nog maar weinig van de Bijbel en wilde daarom flink studeren. Omdat men in die tijd gewoonlijk hardop las, zou het kunnen dat iemand van zijn bezoekers hem dan ineens een vraag stelde over iets wat hij zelf nog niet helemaal begreep. Daarom deed Ambrosius iets dat in zijn tijd nogal ongebruikelijk was: hij ging 'zachtjes' of 'stil' lezen. Dat is hij trouwens blijven doen: Augustinus⁵ vertelt ons in zijn aan God gerichte autobiografie hoe hij als ontwikkeld man in zijn jonge jaren zich verbaasde toen hij zijn leermeester Ambrosius van Milaan zag lezen op een manier die hij erg vreemd vond. Hij schrijft over hem: 'Bij het lezen ... bewogen zijn ogen zich over de bladzijden en speurde zijn hart naar de betekenis, terwijl zijn stem en tong rustten'. Augustinus stelt dat Ambrosius altijd zo las. Hij veronderstelt dat Ambrosius dit deed om niet gestoord te worden en geen vragen van toehoorders te hoeven beantwoorden, of gewoon om zijn stem, die snel hees werd, te sparen.

Ambrosius' politieke invloed

Om duidelijk te maken hoe groot Ambrosius' invloed ook in politiek opzicht was, beschrijf ik hier een viertal episodes die dit aantonen:

1. De strijd om het altaar van Victoria
2. De zgn. 'basilica-affaire'
3. De 'Callinicum-affaire'
4. De 'Thessalonica-affaire'

⁴ Curiositeitshalve vermeld ik de mening van J.N.Darby over Ambrosius. Hij noemt hem 'a pious man doubtless, but as superstitious as the most bigoted heart could wish' (Collected Writings 31,53). Froom, a.w. p.424, noemt hem 'a paradoxical figure – symbolized from the start by his sudden change from a civil official to a spiritual leader'.

⁵ Augustinus, *Confessiones* VI,III,3-4.

1. De strijd om het altaar van Victoria

Al vanaf de tijd van keizer Augustus werd er aan het begin van elke senaatszitting wierook geofferd op het altaar van de godin Victoria, dat in het senaatsgebouw stond opgesteld. In 382 besloot de christelijke keizer Gratianus (367-383) dit altaar uit het senaatsgebouw te verwijderen. Deze maatregel kwam bij de heidenen in de senaat hard aan. Toen Gratianus in 383 was overleden, zagen zij dan ook hun kans deze verwijdering ongedaan te laten maken door zijn minderjarige zoon Valentinianus II, die bovendien de heidenen welgezind leek. De stadsprefect Symmachus heeft in een gloedvol betoog de nieuwe keizer proberen te bewerken, maar dit mislukte – u raadt het al – door de invloed van Ambrosius. Hij heeft Valentinianus II twee brieven⁶ gestuurd waarin hij op een spottende en minachtende manier de onmacht van de heidense Romeinse goden uitvoerig heeft geëtaleerd. Waar waren zij toen Rome op allerlei momenten in haar geschiedenis bedreigd werd? Evenals Symmachus dat deed in zijn verzoekschrift, voert Ambrosius Rome sprekend in⁷, en laat hij haar berouwvol spreken over haar heidense verleden en met vreugde over haar bekering tot het christendom onder Constantijn de Grote (306-337). Dus: Rome wil het altaar van Victoria helemaal niet terug in de senaat! Samenvattend:

- Het religieuze verleden van Rome wordt afgekeurd daar dit een heidens verleden is geweest. Machteloze goden vereren is zinloos.
- Er is continuïteit tussen het 'oude' Rome en het christelijke Rome. Dit laatste is pas het werkelijke Rome, dat zich ontdaan heeft van wat eigenlijk niet specifiek Romeins, maar barbaars is: het heidendom, het niet kennen van God. Deze periode is afgesloten door de bekering van Constantijn tot het christendom.

In zijn beide brieven doet Ambrosius een beroep op het geweten van de keizer, en dus op diens christen-zijn. De keizer moet allereerst de belangen van de Almachtige God en het heilig geloof op het oog hebben en niet het heidendom tolereren. Ambrosius dreigt hem zelfs met excommunicatie, en laat hem zo zien dat op godsdienstig terrein niet de keizer de hoogste macht heeft, maar God (lees: de bisschop).

Door Ambrosius gesterkt bleef Valentinianus bij zijn besluit; de heidense senatoren vingen bot.

⁶ Epp. 17 en 18.

⁷ Een bekende redenaarstruc, die ook Cicero (106-43) al toepaste.

2. De zgn. 'basilica-affaire'

De invloedrijke moeder van keizer Valentinianus II, Justina, was een Ariaanse christin. Zij had in Milaan en aan het hof een kleine groep medestanders, onder wie de Ariaanse tegenbisschop van Milaan, Auxentius van Durostorum. Er ontstond een conflict toen de keizer, onder invloed van zijn moeder, in 385 Ambrosius wilde dwingen een basilica af te staan ten behoeve van de Arianen, die vanaf 379 niet meer over een eigen kerkgebouw beschikten als gevolg van de intolerante politiek van keizer Gratianus.

Ambrosius is van mening dat het verzoek een basilica aan de Arianen af te staan, niet moet worden ingewilligd⁸: Gods tempel kan door een bisschop niet uit handen gegeven worden. Dit is wat hij ook de keizerlijke adviesraad heeft meegegeeld. Ambrosius betwist de keizer het recht op alle dingen. Zijn privé-eigendommen zou hij op verzoek van de keizer direct uit handen geven, maar de dingen van God waren niet aan de macht van de keizer onderworpen. Kortom, de keizer heeft geen zeggenschap over een basilica, ook conform Mat.22:21; zo'n gebouw valt onder het gezag van de bisschop. Keizerlijke wetten of rechterlijke uitspraken die daarmee in strijd zijn, acht Ambrosius nietig! Hij wil de keizers wel eren, maar niet voor hen wijken. In zijn eigen woorden: 'Wat is eervoller voor een keizer dan dat hij een zoon van de kerk mag heten? (...) Want de keizer is binnen de kerk, niet boven de kerk; een goede keizer zoekt de hulp van de kerk en weigert die niet. Dit hebben wij in nederigheid gezegd, maar tevens met standvastigheid uiteengezet'⁹.

Ambrosius heeft deze strijd overigens glansrijk gewonnen, mede doordat de massa partij voor hem koos en samen met hem de kerk een tijdlang bezet hield, terwijl de kerk belegerd werd door soldaten

Overigens heeft deze bezettingsactie geleid tot de introductie van een liturgische vernieuwing door toedoen van Ambrosius, namelijk het meerstemmig zingen. Augustinus schrijft hier later over: 'Het was namelijk een jaar of niet veel langer geleden, dat Justina, de moeder van de jeugdige keizer Valentinianus, Uw dienaar Ambrosius vervolgde ter wille van de ketterij, waarin zij door de Arianen gelokt was. Het vrome volk hield de wacht in de kerk, bereid te sterven met zijn bisschop, Uw knecht. Mijn moeder, Uw dienstmaagd, die de eerste was in bezorgdheid en waken, leefde daar voor haar gebeden. Ook wij, die nog niet verwarmd waren door

⁸ Epp. 20 en 21, alsook de preek, de *Sermo contra Auxentium de basilicis tradendis*.

⁹ *Sermo contra Auxentium de basilicis tradendis* 36.

de warmte van Uw Geest, werden toch door de ontstelde en verwarde burgerij opgewekt. Toen is ingesteld, dat de lofliederen en de psalmen gezongen zouden worden naar de gewoonte van de Oosterse streken, opdat het volk niet door de afmattende droefheid zou wegwijnen: van die dag af tot op heden toe heeft dat gebruik zich gehandhaafd, terwijl vele, ja bijna alle kudden van U ook in de overige delen van de wereld het navolgen'¹⁰.

3. De 'Callinicum-affaire'

Deze affaire werpt een bijzonder licht op Ambrosius' visie op het jodendom. We zijn erover geïnformeerd door brieven van Ambrosius en een passage in het werk van Ambrosius' secretaris en biograaf Paulinus van Milaan¹¹. Wat was er gebeurd? In Callinicum aan de Eufraat is door christenen op initiatief van hun bisschop een synagoge platgebrand omdat de Joden de christelijke monniken bespotten. Als deze brandstichting aan keizer Theodosius (379-395) wordt gerapporteerd, beslist hij dat de synagoge door de plaatselijke bisschop op diens kosten moet worden hersteld. Ambrosius hoort van dit vonnis en verzoekt de keizer schriftelijk dit vonnis te herroepen. Als Ambrosius in aanwezigheid van Theodosius preekt, trekt hij een parallel tussen de geschiedenis van David en Nathan in 2Sam.12 en zijn eigen appèl op de keizer. Tenslotte spreekt hij de keizer openlijk aan! Na de preek volgde een gesprek tussen Theodosius en Ambrosius, waarin deze laatste tenslotte wist te bewerken dat de keizer de opdracht tot herstel van de synagoge introk. De synagoge werd niet herbouwd!

Het is op zichzelf merkwaardig dat na een daad van vernieling geen schadevergoeding hoeft te worden betaald, simpelweg omdat het een Joods bouwwerk betreft. Oftewel: voor Ambrosius is *het bouwen van een synagoge door christenen* een goddeloze daad. Hij redeneert als volgt: 'In de tijd van Julianus de Afvallige (361-363) zijn er kerken of andere gebouwen verwoest, zonder dat er daarna van schadevergoeding sprake was. En dat zou nu ineens wel moeten, juist nu het een synagoge betreft?'. Het herstellen van deze synagoge zou een triomf voor de Joden zijn, een buit behaald op Christus' volk. Die vreugde mag de keizer aan goddelozen niet schenken, die smart mag hij de Kerk niet aandoen. De Joden zouden dan reden hebben om een nieuwe feestdag aan de reeds bestaande feestdagen toe te voegen, om daarop deze triomf over de christenen te kunnen vieren. Ook Gideon en Josia traden op tegen goddeloosheid. De keizer moest

een voorbeeld aan hen nemen! Een verkeerde beslissing op dit punt zou bovendien ongunstig zijn voor het welzijn van het Romeinse rijk en de zonen van de keizer.

4. De 'Thessalonica-affaire'

In de zomer van 390 hoorde Theodosius van onlusten in Thessalonica. Waardoor waren die veroorzaakt? De hoge militair in het Romeinse leger, Botheric, een Teutoon, had een bij de massa populaire wagenmenner wegens onzedelijk gedrag gevangen gezet. De onrust hierover leidde tot onlusten waarin Botheric de dood vond. In een eerste reactie gaf Theodosius de soldaten in Thessalonica de opdracht een bloedbad onder de bevolking aan te richten. Dit gebeurde inderdaad, en wel nadat zich in de circus een grote menigte had verzameld, in afwachting van een schouwspel. Op een afgesproken signaal werd plotseling op de menigte ingehakt. De slachting duurde drie uren. Het laagste in onze bronnen genoemde aantal doden bedraagt 7000.

Nog voor de uitvoering van dit verschrikkelijke plan kreeg Ambrosius er lucht van. Op zijn dringende verzoek ervan af te zien trok Theodosius zijn beslissing in, maar het was al te laat. Ambrosius schreef de keizer daarop eigenhandig in een indringende brief¹² dat hij zich met God moest verzoenen.

In deze brief wordt de keizer het voorbeeld van koning David voorgehouden, en wel speciaal zijn berouw over het overspel met Bathseba en over de volkstelling (2Sam.12 en 24). David ontving pas vergeving nadat hij zich voor God vernederd en verootmoedigd had. Realiseerde Theodosius zich wel dat Ambrosius niet de mis durfde te bedienen in aanwezigheid van de keizer? God had dit Ambrosius, zo schreef deze, in een droom getoond: de bisschop zag de keizer naar de kerk komen, maar mocht de mis niet bedienen.

Uiteindelijk heeft Theodosius inderdaad openlijk, in de kerk, boete gedaan en zijn dwaling betreurd, zoals Ambrosius op de begrafenis van de keizer respectvol heeft gememoreerd¹³.

Ambrosius' leerstellige keuzes

Het is verbazingwekkend hoeveel Ambrosius naast zijn veelomvattende pastorale arbeid geschreven heeft. Het is niet zinvol al zijn werken te noemen. Ik volsta met te vermelden dat zijn werken in zes categorieën kunnen worden ingedeeld, namelijk exegetische, moraliserende en dogmatische werken, alsook redevoeringen, brieven en hymnen. Interessanter leek het me een aantal leerstellige keuzes van Ambrosius te beschrijven.

¹⁰ Augustinus, *Confessiones* IX,VII,15, vertaling A.Sizoo.

¹¹ *Epp.* 40 en 41; Paulinus, *Vita Ambrosii* 22 en 23.

¹² *Ep.* 51.

¹³ *De obitu Theodosii* 34.

Ambrosius had een grote voorkeur voor de allegorische manier van Schriftuitleg. Dat betekent dat men zoekt naar de ‘diepere betekenis’ van de tekst. Deze methode was in het verleden door Plato toegepast op Homerus, door de grammatici op Vergilius, door de Neoplatonisten op de heidense mythen. Ambrosius heeft de methode waarschijnlijk overgenomen van Philo en Origenes.

Via de allegorische exegese probeerde men vaak de als aanstootgevend ervaren letterlijke betekenis te verzachten door naar de diepere betekenis te verwijzen. Origenes vond het bijvoorbeeld onzinnig te geloven dat God als een tuinman een tuin plantte en daarin wandelde, en dat Adam zich onder een boom verborg. Het ging hem om de mysteriën die hier werden gesymboliseerd: die vormden de werkelijkheid, en niet de geschiedenis zoals deze in Genesis beschreven staat. Zo ver gaat Ambrosius absoluut niet: hoe ver hij ook gaat in zijn allegorische exegese, nooit zal hij de ‘geschiedenis naar de letter’ als onhistorisch beschouwen. Voor hem was de allegorische exegese niet een soort oplossing, want er bestond voor hem geen probleem dat moest worden ‘weg-geëxegetiseerd’. Het was gewoon een extra manier om de Schrift uit te leggen. De historiciteit van de in de Schrift beschreven geschiedenissen staat voor Ambrosius niet ter discussie – zoals bijvoorbeeld bij Origenes¹⁴. Interessant is daarbij dat Ambrosius vaak personen in het Oude Testament aanwijst als typen van Christus, van Israël of de Gemeente.

Hoe anti-judaïstisch Ambrosius zich ook heeft betoond bij de Callinicum-affaire, hij geloofde wel degelijk in een toekomst voor Israël. Hij schrijft dat in de laatste tijden het Joodse volk God zal kennen, wanneer Christus, de ware Jozef, de verblinding van hun ogen zal wegnemen. Hij zal dit doen, niet omdat het volk het verdient, maar naar de verkiezing van zijn eigen genade. Zo zal Israël, dat eerst niet heeft willen geloven, tenslotte tot geloof komen als de volheid van de heidenen is ingegaan¹⁵.

Ambrosius was ervan overtuigd dat hij in de laatste dagen leefde. Met name de onrust van allerlei volken aan de grenzen van het rijk zag hij als de door Christus voorzegde ‘oorlogen en geruchten van oorlogen’ (Luk.21:9). Anderzijds was hij zich ervan bewust hoe gemakkelijk men zich bij het onderscheiden van ‘signalen van de eindtijd’ kan vergissen. Zo vond hij het bespottelijk dat de Joden in 70 bij het zien van de Romeinse legers

¹⁴ Zie hierover uitvoerig Kramer 1983, 34-66.

¹⁵ De Ioseph 83-84.

rond Jeruzalem dachten dat de ‘gruwel der verwoesting’ een feit was geworden. Deze gruwel stelde hij gelijk met de komst van de antichrist, die hij als nog toekomstig beschouwde. Ambrosius beschouwde de antichrist als een concrete toekomstige persoon uit de stam van Dan¹⁶.

Betekenis van Ambrosius

Ambrosius is van grote betekenis geweest voor het latere denken over de verhouding tussen kerk en staat, en is een voorbeeld voor latere christenen als het gaat om het gelovig naspreken en uitleggen van de Heilige Schrift. Mede door hem is het denken van de Griekse kerkvaders toegankelijk geworden voor de westerse christenheid. Weliswaar vinden we bij hem al een aanzet tot de Mariaverering en is het katholieke leerstuk van het ‘doopsel van begeerte’¹⁷ van hem afkomstig. Ook geloofde hij in een reinigend vagevuur en in het aanroepen van heiligen. Anderzijds was hij voluit orthodox als het gaat om de leer betreffende Christus en de Drieëenheid, en was hij in zijn dagelijks leven een toegewijde discipel die met beide benen op de grond stond. Daarnaast heeft hij een belangrijke rol gespeeld bij de bekering van Augustinus en bij de begeleiding van diens moeder Monnica. Hij is het ook die Augustinus heeft gedoopt, en die daarmee de grootste christelijke denker uit de oudheid op het christelijk erf heeft geplaast.

¹⁶ Kramer 1983, 203-204

¹⁷ Het doopsel van begeerte, zo stelt de RK kerk, wordt ontvangen door iedere ongedoopte die expliciet of zelfs maar impliciet een verlangen (votum) naar de sacramentele doop kent. Dat is enigszins abstract gesteld. Concreet leert de RK kerk dat iedere ongedoopte het doopsel van begeerte ontvangt als hij er in geweten naar streeft om zijn leven in te richten op een wijze die God welgevallig is, ook al kent hij God niet. Het doopsel van begeerte weegt voor het bereiken van het heil even zwaar als de sacramentele doop: het doopsel met water. Zie <http://www.katholiek.nl/sacrament-van-het-doopsel/>